

О.В.РУСИНА*

РАДЗИВІЛЛИ ТА УКРАЇНА: КУЛЬТУРНІ КОНОТАЦІЇ

Розглядаються культурні починання представників роду Радзивіллів XVI–XVII ст. Головну увагу приділено аналізу унікальних матеріалів, які зберігаються нині в Національному історичному архіві Білорусі. Ідеться про серію малюнків, зроблених анонімним художником під час київської кампанії Януша Радзивілла 1651 р., які становлять цінне джерело для історії української са-кральної архітектури та церковного життя середини XVII ст. Авторка статті атрибує зображення невідомій особі з найближчого оточення гетьмана, закликаючи до поглибленого вивчення ролі Радзивіллів у культурних процесах XVI–XVII ст.

Ключові слова: Радзивілли, «Радзивіллівська Біблія», Київ, церковна архітектура, дзвони.

На тлі граничної бідності української Радзивілліани й фактичного занедбання цієї проблематики у вітчизняному історієписанні не викликає подиву той факт, що в діяльності Радзивіллів, як правило, акцентують мілітарні та політичні аспекти. З одного боку, це обумовлене статусом представників цього роду, котрі впродовж кількох століть стабільно обіймали найвищі державні й військові посади у Великому князівстві Литовському. З іншого боку, їх, очевидно, сприймають як носіїв цінностей, відмінних від «питомо українських».

Тож недаремно про Радзивіллів практично немає згадок у новітній «Історії української культури». Якщо ж, скажімо, звернутися до класичного огляду пам'яток вітчизняного мистецтва пера Г.Логвина, то й тут упадає в око та сама «неуважність»: наприклад, у «величезному костьолі», збудованому в Олиці Альбертом Станіславом Радзивіллом (1640 р.), він відзначає хіба що «чимало різьблених надгробків», і водночас докладно описує більш ніж скромну за своїми архітектурними параметрами браму, яка залишилася від місцевих укріплень та, на його думку, була споруджена артіллю майстрів, дотичною до діяльності православного Луцького братства у 1620-х рр.¹

Загалом, до недавнього часу Олика – колись пишна резиденція Радзивіллів і центр однієї з їхніх ординацій, а нині селище міського типу Ківерцівського району Волинської області з суцільно занедбаними архітектурними пам'ятками, – була обійдена дослідницьким інтересом. Інформацію про минуле міста та його багату історико-культурну спадщину можна було видобути лише з давніх польських видань (на кшталт «Географічного словника

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С.174.

Царства Польського»²), натомість у «Радянській енциклопедії історії України» пропонувався хіба сюжет про «Олицьку першотравневу демонстрацію 1934 р.», організовану Комуністичною партією Західної України, яка, зрозуміло, «відіграла значну роль у боротьбі трудящих Західної Волині за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з радянською Україною»³.

Від кінця 1990-х рр. ситуація почала змінюватися на краще⁴, однак і до сьогодні Олика розглядається в літературі радше як архітектурний комплекс, аніж як локальний культурний осередок зі своїми традиціями, що формувалися впродовж декількох століть. Їх основи було, вочевидь, закладено за часів першого олицького ордината Станіслава Радзивілла Побожного (1559–1599 рр.). Відомо, що він здобув освіту в університеті Ляйпцига, вільно спілкувався багатьма мовами, чимало подорожував Західною Європою, ушановуючи тамтешні християнські святині. При цьому князь, хоч і обіймав декілька важливих державних посад, сторонився політичної діяльності, віддаючи перевагу духовному самовдосконаленню й філософському спогляданню життя.

Чимало рис батькової вдачі успадкував його син Альберт Станіслав (1593–1656 рр.), котрий понад три десятиліття був канцлером Литовської держави. Попри зайнятість князь нерідко відвідував Олику, перетворюючи місто на резиденцію, гідну його посади й титулу. Він збудував тут величний костел Св. Трійці, відкрив школу академічного типу (колегіум) і семінарію, запросивши туди викладачів із Кракова (1634 р.). Про добру славу Олицької академії згадував у своєму творі «Полонія» Шимон Старовольський; згодом вона еволюціонувала в рядову парафіяльну школу⁵.

Відомо, що бібліотечне зібрання колишньої Олицької академії, придбане передостаннім ординатом Фердинандом Радзивіллом (1834–1926 рр.) і знищене за радянських часів, нараховувало близько 6 тис. томів, містило чимало цінних стародруків та рукописів⁶. Натомість про бібліотеку у замку практично немає інформації⁷, окрім поодиноких згадок у джерелах. Скажімо, за часів Альберта Станіслава Радзивілла нею опікувався його служебник Станіслав Казимир Токарський, котрий згодом став першим біографом князя й переклав

² Ołyka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т.7. – Warszawa, 1886. – S.527–529.

³ Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 1971. – С.286.

⁴ Серед фахових публікацій останнього часу слід відзначити, передовсім, такі: Карліна О. Документи «Архіву Радзивіллів» як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острогож; Нью-Йорк, 1999. – С.286–293; Терський С.В. Олика: Історичний нарис. – Л., 2001; Минуле і сучасне Волині та Полісся. – Вип.18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006.

⁵ Докл. див.: Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.31, 43–44.

⁶ Tomkiewicz S. Ołyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – Т.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – S.14.

⁷ У замкових інвентарях другої половини XVII ст., опублікованих В.Александровичем (див.: Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Зб. док. – Луцьк, 2007), ідеться лише про наявність у замку галереї портретів, які в одному випадку називаються «сенаторськими», в іншому – «різних королів». Окрім них, було тут і декілька фамільних портретів. В інвентарях згадуються також «мальовані кабінети» Радзивіллів, оздоблення стель «різними особами, мальованими на полотні», «мальований верх» замкової каплиці. Залишається тільки пошкодувати, що джерела не подають деталей цього давнього декору, який унаочнював художні смаки власників резиденції.

польською мовою його латиномовний щоденник⁸. Інший, не менш знаменитий представник роду Радзивіллів – Міхал Казимир на прізвисько Рибонька (1702–1762 рр.) – зробив для олицької книгозбірні копію свого щоденника, котрий вів понад 30 років (це був ошатний том in folio, що нараховував 2327 сторінок!)⁹.

Без сумніву, початки бібліотеки в Олицькому замку сягали часів Станіслава¹⁰ й Альберта Станіслава Радзивіллів. Останній, як свідчать його записки, «тішив себе читанням» за будь-якої нагоди. Водночас він усіляко захоплювався до цього заняття людей зі свого оточення. За спогадами Ст.Токарського, князь не відволікав від читання слугу («казав сидіти й читати») навіть у разі потреби відрядити його куди-небудь у справах – замість цього він шукав когось «іншого з покойових»¹¹. Так, вочевидь, зростали лави «книголюбів». З'явився завдяки князеві й тубільний знавець іноземних звичаїв: це був візник із містечка Крупи, відправлений Радзивіллом до Франції з цугом коней, подарованих одному тамтешньому маркізові¹².

Як стверджує той-таки Ст.Токарський, Альберт Станіслав дбав не лише про духовне здоров'я своїх підданих, привчаючи їх до читання та зводячи у своїх волинських володіннях католицькі храми (окрім Олики, у 1630–1640-х рр. вони постали ще й у Крупі та Казимирові). Фізичне здоров'я челядників також не проходило повз його увагу: хто б не захворів – слуга, покойовий, гайдук, кухар, візник – князь щоденно розпитував свого лікаря про його стан. А перебуваючи у Вільно, Радзивілл навіть створив там щось на кшталт витверезника, де шляхтичеві під чаркою давали змогу проспатися до ранку¹³.

Можна сказати, що Альберт Станіслав, відомий також своїми щедрими жертвами нужденним, плекав традиції своєрідного «соціального захисту» й доброчинності, закладені ще його батьком Станіславом: той створив в Олиці шпиталь Св. Хреста, двері котрого були відкриті не тільки для католиків – головне, аби людина жила «побожним життям»¹⁴. Симптоматично, що ті самі традиції панували в Олицькій ординації й на початку ХХ ст.: згаданий вище Фердинанд Радзивілл запровадив тут безкоштовне медичне обслуговування та право на безкоштовне житло й щомісячну пенсію по двадцяти роках праці в його господарстві¹⁵. Звісно, можна по-різному оцінювати елементи тягlosti в розвитку олицької резиденції Радзивіллів – однак поза сумнівом

⁸ Див.: *Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu.* – Poznań, 1965. – S.74; *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Opr. A.Przyboś, R.Żelewski.* – T.1. – Warszawa, 1980. – S.36–37.

⁹ *Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki...* – S.133.

¹⁰ Між іншим, це стверджується в білоруській енциклопедії, хоч і без будь-яких посилань на джерела інформації: «Книгозбірню в Олиці було створено С.Радзивіллом, відомим поліглотом і бібліофілом, братом М.Х.Радзивілла Сиріткю» (див.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Т.1 (А–К). – Мінск, 2007. – С.330).

¹¹ *Sajkowski A. Od Sierotki do Rybeńki...* – S.73.

¹² *Ibid.* – S.80.

¹³ *Ibid.* – S.78–79.

¹⁴ *Бірюліна О.* До історії олицького шпиталю Святого Хреста // *Минуле і сучасне Волині та Полісся.* – С.75. Авторці залишився невідомим фундаційний акт на шпиталь, виданий Станіславом Побожним у 1593 р.; його оригінал зберігається нині у варшавському Головному архіві давніх актів (див.: *Radziwiłłowie herbu Trąby.* – Warszawa, 1996. – S.60. – №51).

¹⁵ *Radziwiłł M. One of the Radziwiłls.* – London, 1971. – P.10–11.

те, що Альберт Станіслав, попри руйнації, спричинені бурхливими подіями 1640–1650-х рр., залишив її по собі як цілісний соціокультурний феномен, орієнтований на західноєвропейські зразки.

Паралельно власна літературна творчість князя, котрий займався перекладами, а також писав і друкував за свій кошт твори релігійного змісту, не стала скільки-небудь помітним явищем у культурному просторі¹⁶, на відміну від літературно-богословських починань його найближчих родичів: діда – Миколая Радзивілла Чорного (1515–1565 рр.) й дядька – Миколая Христофора Радзивілла Сирітки (1549–1616 рр.). Перший, «князь на Олиці й Несвіжі», знаний як будівничий Олицького замку, у 1550-х рр. перейшов спочатку в лютеранство, а потім – у кальвінізм. Це справило величезний вплив на тогочасне суспільне життя, позаяк князь спрямував чималі кошти на підтримку ідей Реформації¹⁷.

Задля забезпечення місцевих протестантів потрібною літературою Радзивілл створив друкарні в Бересті й Несвіжі. Завдяки цьому побачила світ так звана «Радзивіллівська (або Берестейська) Біблія» (1563 р.) – перший повний переклад Святого Письма польською мовою, виконаний із мов оригіналу: гебрійської, арамейської, грецької¹⁸. Наклад книги становив близько 500 примірників, з яких до наших днів уціліло ледве декілька десятків. Зрештою, це не так мало, коли врахувати, як інтенсивно знищували подібну літературу в добу Контрреформації.

Майстерність перекладу та літературні достоїнства «Радзивіллівської Біблії» здобули високу оцінку фахівців. Відзначають вони і якість графічного оформлення: гарний готичний шрифт, чудові гравюри. У книзі нотується, що видано її коштом «ясновельможного пана Миколая Радзивілла, князя на Олиці й Несвіжі, воеводи віленського, у Великому князівстві Литовському найвищого маршалка й канцлера». Тут-таки вміщено звернення вельможі-мецената до короля Сигізмунда Августа, якому присвячувалося видання. Зрозуміло, що цю передмову-присвяту (як і наявні в Біблії коментарі) було витримано у протестантському дусі. Власне, сама ідея перекладу корінилася в уявленнях протестантів про необхідність читання Біблії національними мовами.

Попри той факт, що «Радзивіллівська Біблія» була польськомовною, вона позначилась і на православній книжності українських земель. Передовсім під

¹⁶ Щоправда, Олика часів Визвольної війни в певному сенсі спричинилася до розвитку польської, а разом і української літератури. Навесні 1649 р. туди вирушило коронне військо під проводом Анджея Фірлея, на що Самуель Твардовський відгукнувся невеликим поетичним твором «Побудка війську, що виступає під Олику» (опубл.: *Arma Cosacica: Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649 / Opr. P. Borek. – Kraków, 2005. – S.113–120*). Ця й інші поезії згодом трансформувались у його знаменитий твір «Громадянська війна», на сторінках якого ми не зустрінемо Альберта Станіслава Радзивілла (котрий, до речі, був роздратований, коли «величезна маса війська» розквартирувалась в Олиці, не питаючи його згоди). Однак С.Твардовський не раз згадує князя у своїй поемі «Владислав IV» (див.: *Kuran M. Radziwiłłowie w twórczości Samuela Twardowskiego // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne. – Lublin, 2003. – S.145–148*).

¹⁷ Докл. див.: *Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565): Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. – Warszawa, 1939*.

¹⁸ *Łuczak A. Biblia brzeska w świetle najnowszych badań // Studia z filologii Polskiej i Słowiańskiej. – T.39. – Warszawa, 2004. – S.53–75*.

її впливом постав «Крехівський Апостол» – унікальна рукописна пам'ятка, що ґрунтується на перекладах текстів із «Радзивіллівської Біблії»¹⁹. Користувались останньою й книжники з Острога – передусім творці славнозвісної «Острозької Біблії» (1581 р.)²⁰.

Окрім Біблії, у Бересті за часів Радзивілла побачили світ десятки інших видань. Не виключено, що саме тут постав трактат «Про звичаї татар, литовців і московитів», чий автор приховав своє ім'я під псевдонімом Михалон Литвин²¹. Варте уваги, що відомий литовський філолог М.Рочка пояснював «загадку Литвина» його зв'язками з Миколаєм Радзивіллом Чорним – мовляв, цей покровитель нікому невідомих літераторів волів, аби вони такими залишалися й надалі. Це унаочнює низка анонімних творів, продюгованих в оточенні князя – присвячена Радзивіллові «Історія Литви», яка тривалий час зберігалась у несвізькій бібліотеці, «Розмова поляка з литвином», памфлет проти Петра Роїзія, підписаний псевдонімом Р.К. Сармат²².

Що ж до трактату Михалона Литвина, то це надзвичайно цікава пам'ятка суспільно-політичної думки середини XVI ст. Припускають, що її автор – литовець Венцеслав Миколайович, секретар великокнязівської канцелярії, котрий, виконуючи завдання «господаря», не раз мандрував східноєвропейськими обширами. Це надає його свідченням неабиякої ваги, хоч і не слід забувати, що праця Литвина становить не документальну оповідь, а політичний памфлет – тож наявні тут відомості подеколи незрозумілі поза контекстом сповідуваних автором ідей.

Трактат містить у собі потужний шар «українських реалій»: хрестоматійний образ Подніпров'я, де «Борисфен плине медом і молоком», свідчення про роль цього регіону у транзитній торгівлі між Північно-Східною Руссю та країнами Сходу, дані про українське ухоронництво й работоргівлю у Криму. Водночас надзвичайно цікаві античні алюзії автора, пов'язанні з римським поетом Овідієм і давньогрецькою Троєю, що з нею Литвин ототожнював Торговицю на київських теренах. Пізніші автори, витлумачивши «київську територію» як «територію Києва» й випустивши згадку про Торговицю (котру, очевидно, розуміли як апелятив), ототожнили з Троєю Київ – тож розмірковування над правомірністю такої локалізації легендарного міста надовго стали загальником усіх праць, тією чи іншою мірою пов'язаних із Києвом²³.

Повертаючись до діяльності Миколая Радзивілла Чорного, слід зауважити, що його сини, обернені єзуїтами на ревних католиків, пішли шляхом ревізії та прямого знищення «еретичної» спадщини батька, ставши живим

¹⁹ Докл. див.: *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х рр. – Т.1–2. – Варшава, 1930.

²⁰ *Тимошенко Л.* Берестейська (Радзивіллівська) Біблія 1563 року та її вплив на релігійні культури Східної Європи (До 450-річчя видання пам'ятки) // *Український археографічний щорічник.* – Вип.18. – К., 2013. – С.212–213.

²¹ Згаданий твір середини XVI ст. відомий нам тільки за фрагментами, опублікованими в Базелі 1615 р.

²² *Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994. – С.18.

²³ *Русина О.* Київ – Троя: передісторія та історія міфологеми // *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* – Т.1. – К.; Л., 2004. – С.675–687.

уособленням Контрреформації²⁴. В українському ж культурному контексті нас, окрім згаданого вище Станіслава Побожного, цікавить лише старший син князя – Миколай Христофор на прізвисько Сирітка²⁵.

Відомо, що він здобув добру домашню освіту, а потім навчався у Страсбурзькій академії. Наприкінці 1560-х рр. князь перейшов у католицизм і посприяв релігійній конверсії своїх братів, незважаючи на протести їхнього двоюрідного дядька та опікуна Миколая Радзивілла Рудого. Сирітка повернув католицькій церкві втрачені костели, передав віленським єзуїтам несвізьку друкарню Миколая Чорного. Згодом він збудував у Несвіжі два кляштори, єзуїтський костел і колегіум²⁶.

Замолоду Миколай Христофор відзначився на військовій і дипломатичній службі. Він брав участь у Лівонській війні та їздив до Парижа у складі посольства, яке, після смерті Сигізмунда Августа, запросило на спорожнілий престол Ягеллонів Генріха Валуа (1573 р.). Був надвірним (1569 р.) і великим (1579 р.) маршалком, троцьким каштеляном (1586 р.), воєводою троцьким (1590 р.) і віленським (1604 р.). Як королівський комісар брав участь у роботі Берестейського собору (1596 р.), що його наслідком стало утворення греко-католицької церкви.

У 1580 р. Миколай Христофор виїхав до Італії, аби звідти вирушити у Святу Землю, однак пошесть, яка тоді лютувала на Сході, змусила його відмовитися від небезпечної мандрівки. І все-таки князь не відступився від задуманого. Через два роки він почав знову збиратись у путь. Від цієї подорожі його, як міг, відмовляв король Стефан Баторій, а потім, зваживши на непохитність Сирітки, порадив йому їхати принаймні не через Італію, а через Константинополь. Король сподівався домовитись із турецьким султаном про створення Радзивіллової «режиму найбільшого сприяння». Сталося, однак, навпаки: саме в той час українські козаки своїми діями вкотре розлютили володаря Порти, і, опинившись Миколай Христофор на підконтрольних султанові теренах, йому було б непереливки. На щастя, він вирушив уторованою дорогою – через Венецію, де опинився 8 грудня 1582 р. Цікаво, що, з формального боку, його подорож «збільшилась» аж на десять днів. Справа в тому, що саме тоді Папа Римський Григорій XIII започаткував свою знамениту календарну реформу, заради якої скасував десять «зайвих»

²⁴ Утім предмети побуту найвизначнішого з Радзивіллів високо цінувалися його нащадками: скажімо, у заповіті Альберта Станіслава серед розмаїтого дорогого начиння виокремлено 12 позолочених тарілок, які колись належали його дідові (див.: *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce*. – Т.3. – Warszawa, 1980. – S.456).

²⁵ *Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński*. – Warszawa, 2000.

²⁶ Ці проекти реалізував талановитий італійський архітектор Джованні (Ян) Бернардоні (бл. 1541–1605 рр.). Цікаво, що його графічна спадщина в 1980-х рр. віднайшлася в Україні. Маємо на увазі альбом рубежу XVI–XVII ст., виявлений у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського відомим білоруським дослідником Г.Голенченком. Альбом має 72 аркуші й містить 149 майстерно виконаних рисунків. Із них понад 100 скопійовано з архітектурних трактатів західноєвропейських авторів, переважно італійців. Натомість 40 малюнків являють собою оригінальні мистецькі проекти, більшість з яких належить Дж.Бернардоні. Альбом описано й опубліковано: *L'architetto Gian Maria Bernardoni sj tra l'Italia e le terre dell'Europa centro-orientale*. – Roma, 1999.

днів, звелівши вважати той, що настав після 5 листопада, не 6-м, а 16-м у місяці²⁷.

Перезимувавши у Венеції, у квітні 1583 р. Миколай Христофор зі своїм почтом подався до Святої Землі. Від Тріполі він та його супутники пішки дісталися Єрусалима. Тут, уклонившись місцям, де жив і страждав Ісус Христос, вони були посвячені в рицарі Гроба Господнього. Потім прочани рушили в Єгипет, де побачили піраміди й побували в Каїрі та Александрії. Мандрівка була досить небезпечною, і те, що кінець-кінцем вона щасливо закінчилася, Радзивілл приписував винятково Божому заступництву. Виснажений, практично без коштів князь повернувся до Венеції рівно за рік від початку цього непростого випробування.

Своє паломництво Миколай Христофор Радзивілл описав у чотирьох листах, адресованих невідомій особі. Три з них побачили світ під час його подорожі, у травні – листопаді 1583 р., а останній було відправлено з Несвіжа, куди князь дістався в липні 1584 р. Збірка цих послань розповсюдилася у рукописних копіях. Відтак у 1601 р. Томаш Третер, «отримавши від їх читання незрівнянну втіху, узяв на себе приймний обов'язок видрукувати їх як для задоволення людської цікавості й загальної користі, так і для того, аби завадити переписувачам спотворювати їх помилками». Він переклав листи з польської на латину та дав їм назву «Єрусалимська подорож найяснішого пана Миколая Христофора Радзивілла, князя на Олиці й Несвіжі» (в літературі цей твір виступає також під скороченою латинською назвою «Пeregринація»)²⁸.

Згодом його надрукували польською й німецькою мовами. Із польського видання 1628 р. було зроблено рукописний переклад у Московії. «Подорож» високо цінували Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський, Іоанникій Галятовський. У 1679 р. у Новгороді-Сіверському побачила світ праця останнього «Лебідь із п'ятьма перами, або Христос із п'ятьма Божими дарами». Тут не раз зустрічаються образи, запозичені автором із Радзивіллової «Подорожі», передовсім сцена потурчення християнина, котрий відступився від своєї віри, що її свідком Миколай Христофор став у Тріполі. У праці І. Галятовського «Небо нове» (1665 р.), автор, посилаючись на текст «Подорожі», описує чудо зі смоківницею. Наведемо цей текст за могильовським виданням 1699 р.:

«В Египте, где Пречистая Дева Богородица живяше с Христом, сыном своим, пред седм лет, не далеко [от] села, названного Натарея, есть до сего часу некая смоковница, от среде до верху раздвоенная, яко бы отвористая, верх же ея преклоненный на кшталт намету. Тое сталося в той час, егда Пречистая Дева приехала до Египту, имела стати в селе Натареи. Иосиф святыи, оставивши ея пред селом, отыде искати дому до Натареи, где бы мел с Христом и с преблагословенною матерью его житии. Она, ожидаючи его, стала под тою смоковницею, которая зараз; егда под оную Пресвятая Богородица приступила, раздвоившия

²⁷ Archiwum domu Radziwiłłów // *Scriptores rerum Polonicarum*. – T.8. – Kraków, 1885. – P.XII.

²⁸ *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki... – S.32–39; *Chemperek D.* «Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu» Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki – relacja konwertyty // *Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*. – S.39–48.

намет и жилище з себе Христу и матери его сотворила. Стоит тоє древо до сего часа на кшталт намету, где турки всегда держат светильник горящий»²⁹.

Описом свого паломництва Миколай Христофор Радзивілл міцно закарбувався в пам'яті нащадків: як занотував, побувавши 1867 р. в несвізькому родинному некрополі Радзивіллів, М.Костомаров, Сирітка «шанується, наче святий»³⁰. Однак серед починань князя були й далекі від релігії. Це, перовсім, створення докладної карти теренів Великого князівства Литовського, яка справедливо носить ім'я «Радзивіллівської». За спостереженнями дослідників, ця мапа постала впродовж 1595–1599 рр. Уперше її було надруковано 1603 р., однак до наших часів уціліло лише друге видання карти, здійснене десятиліттям пізніше в Амстердамі, та подальші її копії в атласах Блау³¹.

Більшу частину підготовчих робіт виконав Томаш Маковський – талановитий гравер, який працював при несвізькому дворі Миколая Христофора Радзивілла. Збереглися лише поодинокі відомості про його діяльність. Серед праць Т.Маковського виділяються ілюстрації, зроблені ним до опису паломництва його патрона та до твору Христофора Дорогостайского «Гіпка, або Книга про коней». Карта, підготовлена Т.Маковським, вийшла під назвою «Точний опис Великого князівства Литовського та інших країв, до нього прилеглих». Вона не містила імені гравера – натомість у титулі зазначалося, що мапа побачила світ завдяки «праці, зусиллям і коштам» Миколая Христофора Радзивілла, «Божою ласкою князя на Олиці та Несвіжі». Про її справжнього автора нагадувала лише аббревіатура «Т.М. пол[ьський] географ» у пояснювальному тексті до карти.

На відміну від нинішніх мап «Радзивіллівська» містила чимало декоративних деталей. Ми бачимо на ній узвишшя та ліси, війська, що шикуються до бою, кораблі з напнутими вітрилами. Декоративним є й оздоблення такого важливого елементу карти, як її легенда. Вона прикрашена не лише гербом Великого князівства Литовського, а й грайливими пуття, що бавляться пишними гірляндами. Легенда містить дев'ять позначок щодо населених пунктів різного штибу: міст, містечок, центрів воєводств і повітів, резиденцій римокатолицьких біскупів та «єпископів грецьких (тобто православних – О.Р.), які звичайно зветься владиками», сіл зі шляхетськими маєтками. Митрою позначалися княжі резиденції, причому на Волині, попри значну кількість місцевих князівських родин, цю позначку було застосовано лише для Острога й Олики³². Цікаво, що обидва міста локалізовано на теренах «ближчої Волині»; що ж до «дальшої Волині», то до неї віднесено, зокрема, Білу Церкву й Київ.

²⁹ Цит. за: Фёдорова И.В. «Путешествие в Святую землю князя Николая Радзивилла» в русской книжности второй половины XVII в. // Белорусский сборник: Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 2002. – С.25–26.

³⁰ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.613.

³¹ Вавричин М., Дашкевич Я., Криштолович У. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – С.184; Łuczyński J. Ukraina na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. Radziwiłłowskiej // Минуле і сучасне Волині та Полісся. – С.22–27.

³² Серед інших волинських маєтностей Радзивіллів на карті фігурують Крупа (наявна вже на мапі Вацлава Гродецького) й Радивілів. Бачимо тут і Варковичі – вотчину родичів Станіслава Радзивілла Побожного Мишок-Варковських.

Таке районування українських земель нині видається парадоксальним – однак згадку про Київ як частину Волині можна знайти, скажімо, у матеріалах Люблінського сейму 1569 р.³³ Паралельно на «Радзивіллівській карті» занотовано й більш звичну для нас термінологію: як синоніми «дальшої Волині» фігурують визначення «Україна» та «Низ».

Власне Пониззя Дніпра (від Черкас до його гирла) винесене на окрему, складену з двох частин, мапу. Вона не лише докладно відтворює річище Борисфена (як тоді зазвичай називали Дніпро, дотримуючись традицій Клавдія Птолемея), а й містить багату інформацію про пороги та мешканців Запорозжя – козаків. Джерелом цих відомостей вважаються подорожні нотатки австрійського дипломата Еріха Лясоти, котрий здійснив мандрівку на Січ у 1594 р. Можливо, в його оточенні були фахові картографи, чий майстерності ми завдячуємо цією чудовою мапою.

Слід зауважити, що сама по собі мандрівка на Низ була тоді доволі небезпечною: давалося взнаки сусідство з Кримським ханством. Про ризики, пов'язані з життям на прикордонні, нагадує навіть легенда карти Пониззя: маємо в ній спеціальні позначки для зруйнованих замків і містечок. Упадає в око й низька заселеність цього регіону, котрий за кількістю населених пунктів суттєво поступався Галичині, Поділля та Волині (Лівобережна Україна на мапі взагалі відсутня). Загалом на «Радзивіллівську мапу» потрапило більше тисячі міст і містечок, чимало з них – уперше. Цим визначається оригінальність і цінність цієї унікальної картографічної пам'ятки.

Без митців із Радзивіллового оточення не було б і найраніших на сьогодні реалістичних зображень Київщини – хай навіть підґрунтям для цього стали вкрай драматичні події: розорення міста литовськими військами під проводом гетьмана Януша Радзивілла (серпень 1651 р.)³⁴. Саме тоді голландський художник Абрагам ван Вестерфельд, який перебував у почті князя, замалював більшість київських пам'яток, переважно з теренів Верхнього міста, а також Спасо-Преображенський монастир у Межигір'ї.

Усі ці малюнки дійшли до нас у пізніших копіях³⁵. Утім, збереглися й оригінальні матеріали, також похідні з Радзивіллового оточення, які істотно збагачують наші уявлення про Київ і Київщину середини XVII ст. Ідеться про низку недатованих малюнків зі збірки, котра зберігається у фондах Національного

³³ Пор.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – Вильно, 1870. – С.38, 40, 44; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – К., 1874. – С.96, 99; Дневник Люблинского сейма 1569 г.: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.О.Коялович. – Санкт-Петербург, 1869. – С.VII.

³⁴ Wisner H. Janusz Radziwiłł (1612–1655), wojewoda wileński, hetman wielki litewski. – Warszawa, 2000.

³⁵ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1908. – С.197–512; Batowski Z. Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // Przegląd Historji Sztuki. – 1932. – Zesz.3/4. – S.115–129. Останнім часом низку малюнків А. ван Вестерфельда виявлено у Чехії, у рукописній реляції про кампанію 1651 р. зі збірки Страхівського абатства норбертанців. Її оцифровано й викладено в Інтернет, однак спеціально ще не досліджено (див.: Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис. – 2013. – №4/6. – С.3–4). Слід додати, що, крім «справжнього» портрета М.Небаби, тут міститься відоме зображення Михайла Кричевського, схематично передане, у дзеркальній проекції й з підписом «Небаба» (титульний арк.V).

історичного архіву Білорусі. Зазвичай її атрибуують двоюрідному братові Януша Радзивілла – Богуславові (він значиться як її автор в пізнішому за часом написі на першому аркуші зібрання)³⁶. У 1970-х рр. таку атрибуцію обстоювала білоруська дослідниця Т.Габрусь, яка й увела цю колекцію до наукового обігу³⁷. На її думку, виявлені матеріали в основній своїй масі являли собою щось на кшталт збірки архітектурних проектів князя Богуслава, відомого своїми містобудівними ініціативами (передовсім зведенням укріплень західноєвропейського зразка довкола Слуцька). Дослідниця залишилася на цих позиціях і пізніше, у 1990-х рр. Тоді ж вона надрукувала, серед іншого, малюнок міста, що міститься на арк.26 згаданої збірки, охарактеризувавши його як «Міський пейзаж. Малюнок із природи»³⁸, хоча він і був підписаний автором: «Макарів п[ана] Харлинського»³⁹. Це сталося, звісно, не через брак фаховості, а, певно, тому, що Т.Габрусь воліла наголошувати на значенні відкритих нею матеріалів винятково для історії білоруської архітектури.

У значно ширшому контексті цю збірку нещодавно розглянув білоруський дослідник М.Волков⁴⁰, указавши на наявність у згаданій колекції креслень і малюнків, які стосуються українських теренів, та опублікувавши, окрім іншого, цікавий план церкви з Межигір'я⁴¹. Але, головне, він піддав аргументованій критиці погляди Т.Габрусь на сутність і авторство вказаної збірки. Автор переконливо продемонстрував, що вона складається не з проектною документації, а із замальовок уже існуючих споруд та об'єктів (як правило, із чіткою їх локалізацією). Він також конкретизував хронологічні межі створення малюнків: кінець 1640 – початок 1650-х рр. «Київську» їх частину було, безсумнівно, зроблено з природи під час кампанії Януша Радзивілла 1651 р., в якій не брав участі його родич Богуслав. Це, разом з іншими фактами, наштовхнуло М.Волкова на припущення, що не він, а саме Януш Радзивілл є автором малюнків⁴².

Цілком зрозуміло, що підтвердити або спростувати таку гіпотезу може лише фахова графологічна експертиза (адже малюнки супроводжують підписи й нотатки польською мовою⁴³). На нашу ж думку, ідеться радше про особу, котра, як і А. ван Вестерфельд, перебувала в оточенні князя й розумілася на його смаках та зацікавленнях⁴⁴. Припускаємо, що цьому авторові належать також зроблені

³⁶ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф.694. – Воп.1. – Спр.287. – Л.1–47 адв.

³⁷ Див.: Графічныя лісты Багуслава Радзівіла // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1973. – №2. – С.43–45.

³⁸ Габрусь Т. Навошта каню крылы, альбо ўшанаванне Багуслава Радзівіла // Спадчына. – 1993. – №1. – С.71.

³⁹ Ідеться про сучасний Макарів, районний центр Київської області.

⁴⁰ Волкаў М. Да пытання аб аўтарстве калекцыі малюнкаў сярэдзіны XVII ст. з архіва князёў Радзівілаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – №7. – С.34–38. Принагідно висловлюю колезі шіру вдячність за надану можливість ознайомитись із цією його працею ще в рукописній версії.

⁴¹ Там жа. – С.35.

⁴² Там жа. – С.37–38. Див. також побіжну згадку про цю гіпотезу в іншій публікації: Волкаў М.А. Арганізацыя і забеспячэнне будаўніцтва фартыфікацый у Слуцку пры Багуславе Радзівіле (1654–1669 гг.) // Studia Historica Europae Orientalis. – Вып.5. – Мінск, 2012. – С.187–188.

⁴³ У тексті статті подаємо їх в українському перекладі.

⁴⁴ У цьому зв'язку заслуговує на увагу постать капітана артилерії Криштофа Ейгërда (див. про нього: Смирнов Я.И. Рисунки Киева... – С.252).

1651 р. замальовки козацьких знамен, які зберігаються нині у фондах Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі⁴⁵. Малюнки ці (у схематичній передачі та з перекладом українською мовою пояснювальних зауваг) на початку 1960-х рр. оприлюднив Я.Ісаєвич⁴⁶. За півстоліття їх було частково репродуковано (у фотографіях) у книзі Ю.Савчука⁴⁷. Знімки дають змогу перекоонатися в ідентичності почерку їхнього автора й автора малюнків із мінської колекції (у ній, до речі, також є зображення військової хоругви, 22 зв.).

Ким би не був цей анонімний митець, головне, що він залишив нам унікальні ескізи й плани давно втрачених споруд⁴⁸. Серед них чільне місце займає церква Богородиці Пирогощої. Побудована за давньоруських часів і понижена під час нападу на Київ кримського хана Менлі Гірея (1482 р.), ця сакральна споруда згодом отримала статус соборного храму Києво-Подолу й пережила друге народження на початку XVII ст., коли була відремонтована й поновлена під керівництвом архітектора Себастьяна Брачі (1613–1614 рр.). Вона відіграла неабияку роль і у світському житті місцевої міщанської громади – тут зберігалися київські актові книги за декілька століть («книги старовечные, в которых записаны были привилеи древних великих князей русских и королей польских, росправы, записи городские, земские, комиссарские и дозорные дела, рубежи и каптуровые права, которые были еще прежде земских и городских, и все дела, памяти достойные»⁴⁹). Усі вони загинули, коли собор став жертвою масштабної пожежі, що охопила Поділ у серпні 1651 р. Це додає особливої ваги малюнкам і кресленням із Радзивіллівської збірки, адже, по суті, Пирогощу можна побачити ледь не за мить до цього лиха! При цьому історики архітектури отримують не лише половинне зображення «соборної мурованої» церкви «С[вятої] Пречистої» (арк.14), а й два її плани – поспіхом зроблену чернетку (арк.14 зв.) і ретельніше виконану, але все-таки незавершену його версію (арк.11; див. ілюстр.1–2). Хтозна, чи не є ця незавершеність наслідком раптової пожежі?..

Попри ескізність обох креслень і малюнка, у комплексі вони дають доволі рельєфне уявлення про екстер'єр і пропорції собору. Передусім ми можемо побачити лаконічне оформлення фасаду будівлі й бічні бані, додані при її реконструкції архітектором С.Брачі (їх у 1650-х рр. зауважив Павло Алеппський⁵⁰). Це був невеликий хрестовобаневий тринефний храм. Поверхню абсид розчленовували лопатки, а стіни – лопатки з напівколоннами. Невідомий художник показав на плані чотири хрещатих стовпи, подавши (у ліктях) їх параметри й

⁴⁵ Российская национальная библиотека. – Отдел рукописей. – Ф.971. – Оп.2. – №152. – Док.17–18. – Л.43–52. Принадгдно висловлюю вдячність Російській академії наук за можливість ознайомитись із цими матеріалами de visu під час стажування у Санкт-Петербурзькому інституті історії за програмою міжакадемічного обміну у червні 2010 р.

⁴⁶ Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – №1. – С.85–87.

⁴⁷ Савчук Ю. Одісея козацьких прапорів. – Стокгольм, 2012. – С.21, 52, 59, 65, 73, 77, 87, 94, 101, 106, 111, 115, 125.

⁴⁸ Див. їх публікацію: Русіна О.В. Графічні скарби радзивіллівської збірки // Православ'я в Україні: Зб. мат. IV Міжнар. наук. конф. – К., 2014. – С.730–732.

⁴⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч.1: 1649–1687. – Москва, 1858. – С.37.

⁵⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – К., 1874. – С.85.

відстань між ними. Насправді ж їх було шість, але на незавершеному малюнку ми бачимо лише «натяк» на існування п'ятого стовпа. На планах позначено олтар і хори, указано виміри основного об'єму споруди (21x22½) й центральної абсиди (13½x9), довжину бічної абсиди (9), ширину трансепта (7½) й товщину стін (2¼).

Цікаво, що на арк.14 зв., окрім плану Богородиці Пирогощої, міститься ще й незрозумілий на перший погляд реєстр – М.Волков розцінив його як перелік військового спорядження. Насправді ж цю характеристику можна прикласти хіба до прикінцевої частини реєстру, де згадуються 3 штуки олова, 20 гаківниць, кулі й ланцюг. Натомість на його початку маємо фразу, більш ніж туманну за своїм змістом:

«В С[вятій] Пречистій Соборній
Ø Нечай лікті[в] 2
Ø Берна[r]динський 1¼».

На наступному аркуші міститься ключ до розуміння цих слів. На звороті арк.15 під указівкою на розташування об'єкта («С[вята] Пречиста Соборна») намальовано дзвін із супроводжувальним надписом «Нечай» і зазначенням його розмірів: завдовжки – 2 лікті й долоня, завширшки – 2½ лікті. Остання цифра трохи відрізняється від тієї, що вказана на арк.14 зв. («лікті[в] 2) разом із позначкою діаметра (Ø). Натомість розміри «Берна[r]динського» дзвону, занотовані поряд із малюнком «Нечая» («[тут-таки] і Берна[r]динський на лік. 1¼»), ті самі, що й на арк.14 зв.

Стає очевидним, що в обох випадках ішлося про дзвони Пирогощої – причому обидва, вочевидь, являли собою «конфіскації» доби Визвольної війни: один походив із храму ченців-бернардинців, а другий був в якийсь спосіб пов'язаний з одним зі сподвижників Богдана Хмельницького – полковником Данилом Нечаєм, котрий певний час командував київською залогою⁵¹.

Однак на арк.14 зв. згадуються не лише Пирогоща, а й інші київські храми (Св. Спаса, Св. Миколи Набережного, Братський та Воскресіння). І хоч у тексті жодного разу не фігурує слово «дзвін», загальний контекст та декілька позначень діаметру вказують на те, що йдеться саме про дзвони цих церков (по одному в кожній), ретельно кимсь виміряні (відповідні розміри в ліктях становлять 1¼, 1, 1¼, 1¼).

Збереглися дані, які пояснюють цю дивну «арифметику». У 1651 р. один київський міщанин сповістив белгородського воеводу, що в Києві «дзвони з усіх церков забрано й на байдаки навантажено, але шість байдаків, із Божої ласки, козаки відбили»⁵². Отже, як бачимо, у литовському таборі хтось вів облік

⁵¹ Щоправда, про його зв'язки з духовництвом міста практично нічого не відомо. Однак цікаво те, що, за новітніми даними, тіло Д.Нечая після його загибелі було перевезене до Києва й «урочисто поховане» в одному з місцевих монастирів (див.: *Мицик Ю.* Щоденник князя Януша Радзивілла як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // *Його ж.* *Albaruthenica: Студії з історії Білорусі.* – К., 2009. – С.116). Окрім цього, серед його речей згадується розкішна едвабна хоругва, розшита «щирим золотом» руками київських черниць (див.: *Грушевський М.С.* *Історія України-Руси.* – Т.9. – Кн.1. – К., 1996. – С.183).

⁵² *Грушевський М.С.* *Історія України-Руси.* – Т.9. – Кн.1. – С.332 (прим.1).

трофейних дзвонів, а подеколи їх замальовував. Незрозумілою, однак, залишається наявна тут-таки згадка про війта:

«В Братській
війт Паволоцький лі[ктив] 1 ¼».

Вона присутня й на арк.13:

«Братська
війт Паволоцький».

На цьому ж аркуші містяться (перевернуті стосовно вказаного запису) нотатки, аналогічні наявним на арк.14 зв.:

«Микола Притиський 1
С[вятий] Василій лік[тив] ¾»⁵³.

Без сумніву, згадка по війта якимось чином позначає дзвін Братської церкви – так само, як і «Нечай» окреслює один із дзвонів Пирогощії. Ідеться, гадаємо, про ще одного козацького ватажка – Івана Кунцевича-Миньківського, котрий тривалий час був війтом містечка Паволоч, а після початку Визвольної війни став одним із керівників Паволоцького полку. Загалом у наданні дзвонам особових імен немає нічого незвичного⁵⁴. Але в нашому випадку йшлося про фіксацію імені/статусу осіб, котрі відзначились як церковні благодійники в доволі специфічний спосіб: вони дарували православним храмам дзвони, зняті, скоріш за все, із дзвіниць католицьких костелів. При цьому «іновірство» подібних об'єктів не бралось до уваги – як і, скажімо, у Росії, де в XVII–XVIII ст. місцеве духівництво не гребувало дзвонами, вивезеними як здобич зі Швеції чи Ліфляндії. Так само прийнятним уважав Іван III дарунок від свого союзника – кримського хана Менлі Гірея: золоті потир і дискос зі Св. Софії, захоплені при погромі Києва в 1482 р. Зі свого боку, за періоду Смути православні з українських земель не дуже зважали на «єдиновірство» московитів. Так, волинський зем'янин Олександр Підгороденський, ревний захисник православ'я й учасник церковного собору в Бересті (1596 р.), у 1611 р. пограбував Іллінську церкву в Москві та якийсь храм у Можайську, а захоплені при цьому ризи, ікони, книги тощо він пожертвував своїй церкві «на славу Господа Бога»⁵⁵.

Повертаючись до арк.13, зауважимо два наявні на ньому малюнки. Це, передовсім, половинне зображення церкви, з яким сусідить уже згаданий напис:

⁵³ Третій запис, на жаль, не дуже зрозумілий: «S. Chron. czernice». Припускаємо, що в ньому йдеться про черниць Фролівського монастиря, також понищеного у серпні 1651 р.

⁵⁴ Скажімо, найдавніший зі збережених дзвонів Києво-Печерського монастиря, відлитий 1613 р., називається на честь донатора – бурмистра Созонта Балики – «Балик». Серед тамтешніх дзвонів XVIII ст. відзначимо також «Копу» (1733 р.), який дістав назву за прізвиськом тодішнього лаврського архімандрита (див.: *Петренко М.З.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. – К., 1979. – С.167). До «іменних» київських дзвонів належать ще й «Мазепа» (зберігся донині) та «Рафаїл» зі Св. Софії.

⁵⁵ *Каманин И.М.* Исторические мелочи: 1. Два пленных Евангелия // Чтения в Историческом обществе Нестора-легописца. – Кн.15. – Вып.4. – Отд.5. – К., 1901. – С.63–65. Із періодом Смути пов'язана й поява у відомому Супрасльському монастирі «московських» літургійних книг, ікон, риз і навіть стародавнього посоха, котрий, як з'ясувалося, належав Стефанові Пермському й був переданий до Пермі в 1849 р. (див.: *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С.48, 72).

«Братська
війт Паволоцький».

Можливо, це й справді церква Братського монастиря – хоча, з одного боку, її екстер'єр не збігається з описом, залишеним нам П.Алепським⁵⁶, а, з іншого боку, ця споруда надзвичайно нагадує дзвіницю Св. Софії, якою її зобразив А. ван Вестерфельд (тільки та видається масивнішою й більш присадкуватою). Безперечною є хіба що київська «прописка» будівлі, спеціально застережена художником. Це ж стосується й намальованого поряд «клепала залізного», яке також опинилося серед трофеїв Радзивілла. Воно мало в довжину три лікті й дві п'яді, п'ядь завширшки та було з палець завтовшки (див. ілюстр.3).

Не менш цікаві малюнки маємо й на арк.12: уже надрукований М.Волковим план межигірської церкви (дерев'яного Спасо-Преображенського храму, відомого за малюнком А. ван Вестерфельда)⁵⁷, зображення гармати («мортири спижєвої»), чия належність до київського арсеналу суто згодна⁵⁸ й дзвона, що його білоруський науковець розцінив як межигірський. Між тим, над малюнком зазначено, що це дзвін Св. Михайла, і вказано його діаметр: 1¼ ліктя. Ідеться, без сумніву, про власність якогось із київських храмів – «Михайла Золотоверхого» чи «Михайла Видубицького», котрі обидва згадуються як розграбовані литовським військом у 1651 р.⁵⁹ Нижче ж міститься черговий список київських дзвонів, що в ньому, як і в реєстрі на арк.14 зв., фігурують храми Воскресіння, Св. Пречистої (Пирогощої), Св. Спаса та Братський із «війтом Паволоцьким»⁶⁰. До цього додається Св. Софія – але, на жаль, розміри її дзвону не відчитуються: аркуш місцями витертий, та й наявні на ньому записи зроблено ніби в поспіху, неохайно, із викресленими повторами («Микола», «Братська»).

Окрім суто київського матеріалу, мінська збірка містить низку зображень, дотичних Макарова. Чим це містечко так зацікавило художника, невідомо. Щоправда, на думку відомого краєзнавця Л.Похилевича, в історії поселення була сторінка, пов'язана з Янушем Радзивіллою. Дослідник зауважив, що у працях св. Димитрія Ростовського, котрий народився в Макарові у грудні фатального 1651 р., є вказівка на те, що в ті часи ним володіла (дослівно: тоді

⁵⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.2. – С.89.

⁵⁷ Волкаў М. Да пытання... – С.35. Наявність у мінській збірці плану церкви, що її замалював А. ван Вестерфельд, на думку білоруського дослідника, відбиває «певну практику Януша Радзивілла щодо вивчення тих культурних феноменів, які привертати його увагу. Вірогідно, спочатку князь сам оглянув монастир, зробив обміри й власноручно замалював план церкви, а потім дав завдання професійному художникові зробити малюнок із панорамою всього монастиря» (див.: Там жа. – С.37).

⁵⁸ Цей малюнок знову-таки наптовхує на думку про К.Ейґірда як його автора – разом з акцентованим інтересом до дзвонів, котрі, як відомо, переплавлялися на гармати. Є спокуса ототожнити цю мортиру й з київською «арматою ратушною», яку згадує у своїй праці «Одісея козацьких прапорів» Ю.Савчук (с.25–26), покликаючись на документ з видання: *Бантши-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории. – С.37. Однак насправді він цитує це джерело у вільному переказі М.Грушевського (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.332). В оригіналі ж фігурує менш однозначний «наряд ратушний».

⁵⁹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.332 (прим.1).

⁶⁰ Незрозуміло, який саме храм фігурує у списку як «Св. Миколай» із дзвоном діаметром 1 лікоть: дзвони Миколи Набережного й Миколи Притиського, згадані на арк.14 зв. і 13, мали саме такий розмір. Згадаймо також про монастир Миколи Пустинського й церкву Миколи Доброго, також спустошені у серпні 1651 р. (див.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.332 (прим.1)).

«була») «воеводина Радзивіллова», тобто дружина гетьмана – Марія (уроджена Лупул)⁶¹. Однак насправді йдеться про помилку при відчитуванні тексту «діаріуша» святителя («воеводина» замість «воина» Радзивіллова)⁶².

Не дивно, що про дружину Радзивілла немає жодної інформації в «Географічному словнику Царства Польського», де докладно простежено перебіг боротьби за ці землі. Відповідно до даних Е.Руліковського, у переддень Визвольної війни за Макарів точилася суперечка між Криштофом Харленським (Харлинським), який фактично володів містечком згідно із заповітом його племінника Криштофа Макаревича, та зведеними сестрами покійного⁶³.

Тож і на згаданому вище малюнку, опублікованому Т.Габрусь у 1993 р., Макарів фігурує як власність «п[ана] Харлинського» (арк.26). Щоправда, дослідниця не помітила, що це лише половина зображення містечка; його решта, як слушно зауважив М.Волков, міститься на арк.4 зв. Поєднані разом, малюнки подають панораму поселення, на якій за допомогою умовних позначок показано:

- церкву нову (арк.26);
- башточки [укріплені] (арк.4 зв., 26);
- браму до міста від млина (арк.4 зв.);
- браму занедбану («zagubiona»; арк.26; див. ілюстр.4–5);
- церковку стару (арк.26).

Окрім цього, на арк.26 помічено «став», а на арк.4 зв. окремо намальовано «нову церкву» (із підписом «Сама церква – бік»). Це, вочевидь, Іллінська, про яку збереглася згадка, датована 1746 р. На той час церква була давньою, похиленою, на межі руйнації, і мала «три верхи й опасання»⁶⁴. На малюнку опасання немає – тож, воно, вочевидь, було додано до будівлі у другій половині XVII ст.

Що ж до «старої церковки», якої на панорамі Макарова практично не видно, то художник замалював її склепіння (арк.41) і план (арк.41 зв.). В обох випадках вона зветься просто «макарівською церквою». Будівля мала гранчасту апсиду й становила в основі прямокутник, наближений до квадрата (14x13½ ліктів). При цьому, здається, не всі її параметри, указані на арк.41 зв., відповідають дійсності. Скажімо, розміри нартекса, з огляду на його форму, аж ніяк не можуть становити 8x8½ ліктів. Справа в тому, що як самий малюнок, так і наявні тут літери й цифри явно наведені – і, вочевидь, той, хто в такий спосіб

⁶¹ *Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.85. Додамо, що шлюб Януша Радзивілла з Марією Лупул залишив слід в українській культурній традиції. Вінчання в Яссах провів митрополит Петро Могила (1645 р.). Під час церемонії він виголосив поучення, надруковане того ж таки року по-польськи в київській Лаврській друкарні під назвою «Мова духовна при шлюбі Януша Радзивілла з Марією, дочкою Василя, воеводи й господаря волоського». Наступного року твір побачив світ у перекладі з польської як додаток до відомого Могилиного «Требника» (див.: *Макарий.* История русской церкви. – Кн.6. – Москва, 1996. – С.567). Окрім того, шлюб Радзивілла було вшановано панегіриком студента Могилянського колеґіуму Ф.Баєвського (див.: *Історія української культури.* – Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.719).

⁶² Докл. див.: *Шлякин И.А.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.). – Санкт-Петербург, 1891. – С.2 (прим.4); Приложения. – №1. Диарий св. Дмитрия. – С.5–6.

⁶³ *Małachowski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т.5. – Warszawa, 1884. – S.924.

⁶⁴ *Ibid.* – S.925; *Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – С.86.

їх «поновлював», подеколи помилявся при відчитуванні оригіналу. На арк.41 малюнок так само наведений – на відміну від тексту, який супроводжує дві умовні позначки: «Стіна, при котрій олтар»⁶⁵ і «Стіна, вирізана на олтар».

Загалом графічні матеріали, збережені в мінській колекції, становлять надзвичайно цінне джерело для історії української сакральної архітектури. Вони також донесли до нас унікальну інформацію про київські дзвони, висвітливши практично незнаний аспект подій 1651 р. І у цьому вповні виявилась іронія історії: як у давнину Везувій, знищивши Помпеї, зберіг їх для людства, так і розорення Києва військами Радзивілла, завдяки працям художників з його оточення, уможливило наше знайомство з реаліями церковного життя середини XVII ст.

Підсумовуючи, зауважимо, що розглянуті нами сюжети не вичерпують, звісно, усього розмаїття культурних впливів та імпульсів, пов'язаних із діяльністю Радзивіллів і прямо дотичних України. Сподіваючись у перспективі присвятити їм ще декілька публікацій, хочемо цим привернути увагу до необхідності поглибленого студіювання історико-культурної спадщини Радзивіллів на українських теренах.

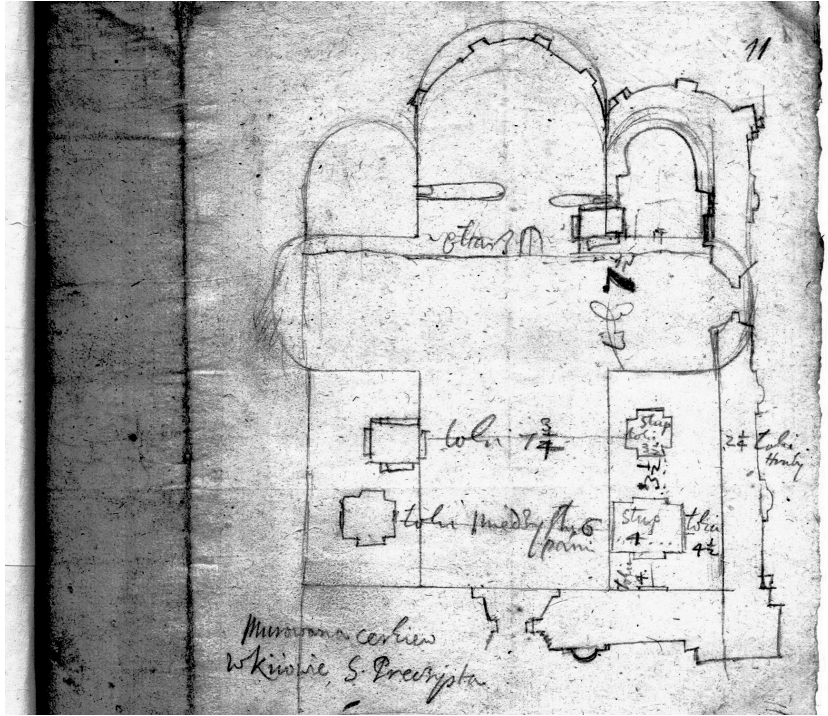
⁶⁵ Над словами «при котрій» видно затерте «в котрій».

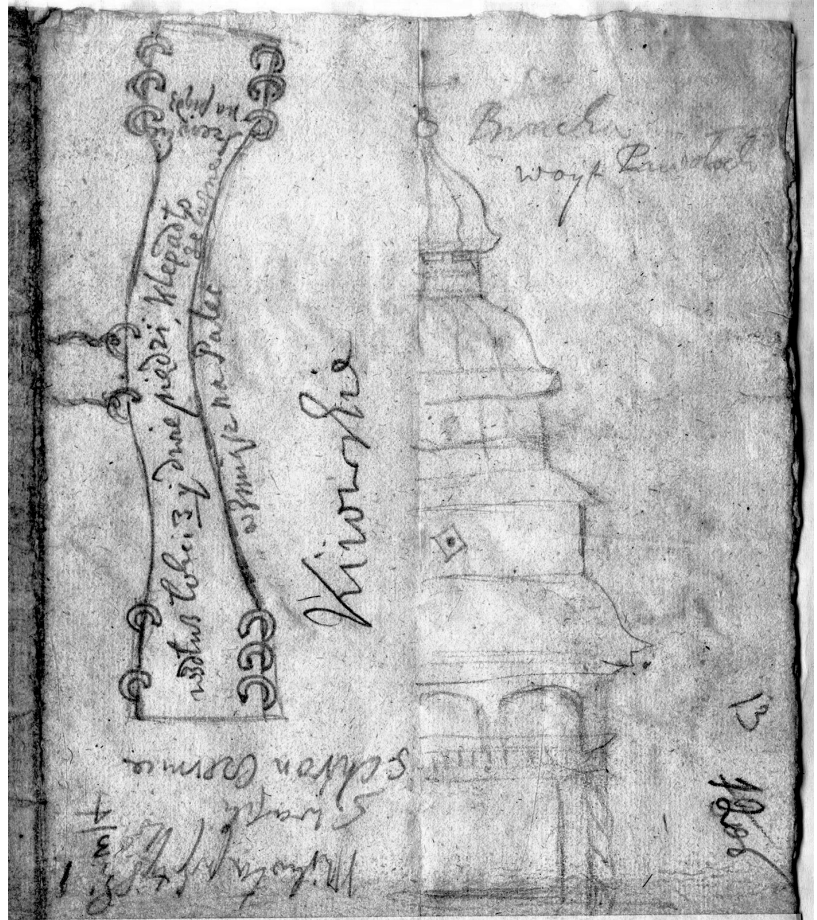
Ілюстр. 1
Церква Богородиці
Пирогової (арк.14)

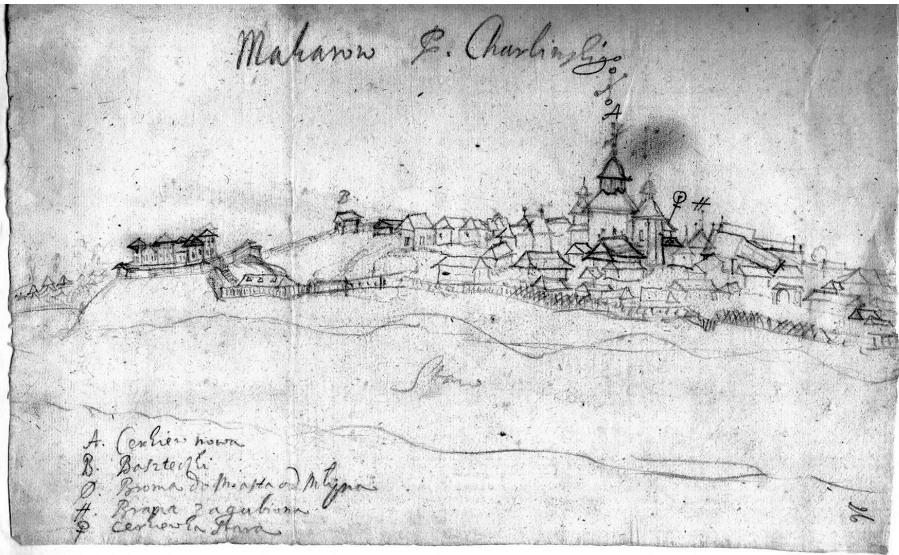
Ілюстр.2
План церкви
Богородиці
Пирогощі
(арк.11)

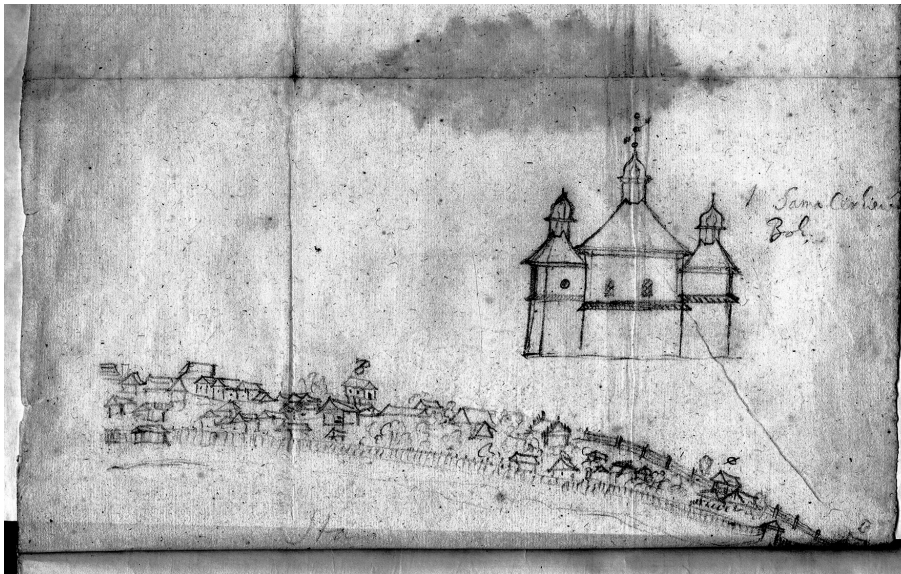
Ілюстр.3
Київські
(Братська?)
церква
й клепало
(арк.13)

Ілюстр.4
Ліва частина
панорами
Макарова
(арк.26)

Ілюстр.5
Права
частина
панорами
Макарова
(арк.4 зв.)

The paper examines cultural activities of such representatives of Radziwill's family. The main stress is laid on the analysis of unique collection which is now preserved in the National Historical Archive of Belarus. It's a series of drawings made by anonymous painter during the Kyivan campaign of Jan Radziwill in 1651. They represent a very valuable source for the history of Ukrainian church architecture and religious life of the mid-17th century. Author attributes them to unknown person from hetman's retinue and concludes with a call for the closer investigation of the role played by Radziwill's in the cultural processes of the 16–17th centuries.

Keywords: Radziwill's, "Radziwill Bible", Kyiv, church architecture, bells.

